

RADOSŁAW CHALUPNIAK
Wydział Teologiczny UO

Problem konfesyjnego nauczania religii w Niemczech

The Problem of Confessionality of the School Teaching of Religion in Germany

Abstract

From the point of view of religious upbringing the issue of confessionality is very significant. According to the *General Directory for Catechesis*: “The confessional character of religious instruction in schools, in its various focuses, given by the Church in different countries is an indispensable guarantee offered to families and students who choose such teaching”. At present few Germans are interested in the problem of confessional differences between Christians though many of them identify themselves with Christianity, its customs, or commandments. Religious upbringing is based on confessionality and specific reference to the community of believers, both in the personal (a testimony of the teacher of faith) and material sense (transmission of confessionally determined contents). It not so obvious for everyone. Some think that in the pluralistically oriented “school for everyone” confessional division cannot be present. Contemporarily, speaking about confessionality of those classes frequently faces the accusation of non-tolerance or returning to “Church indoctrination” on the ground of the public system of education. Superficially understood ecumenism frequently connected to religious ignorance, subjectivism, and relativism lead to the decline of the sense of confessional distinctiveness and indifference to crucial confessional dissimilarities. The article reminds us significant questions related to the dilemma of confessionality of the school teaching of religion in Germany and therefore understanding of the word “confessionality” and its historical, legal, and practical references. It is worth reminding that there is no general (non-confessional) Christianity and confessional upbringing is consistent with the rights entitled to both families and children.

Keywords: catechesis, the school teaching of religion, confessionality, Catholic Church, Germany.

Streszczenie

Z punktu widzenia wychowania religijnego zagadnienie konfesyjności jest bardzo istotne. Według *Dyrektorium ogólnego o katechizacji*: „Charakter wyznaniowy nauczania religii w szkole, prowadzonego przez Kościół zgodnie ze sposobami i formami ustalonymi w poszczególnych krajach, jest więc nieodzowną gwarancją daną rodzinom i uczniom, którzy wybierają takie nauczanie”. Współcześnie niewielu Niemców zajmuje problem różnic wyznaniowych pomiędzy chrześcijanami, choć ciągle wielu identyfikuje się z chrześcijaństwem, z jego zwyczajami czy przykazaniami. Wychowanie religijne opiera się na konfesyj-

ności, na konkretnym odniesieniu do wspólnoty wierzących, zarówno w znaczeniu osobowym (świadeństwo nauczyciela wiary), jak i materialnym (przekaz konfesyjnie określonych treści). Nie dla wszystkich jest to takie oczywiste. Niektórzy uważają, że w pluralistycznie zorientowanej „szkole dla wszystkich” nie może mieć miejsca podział wyznaniowy. Mówienie współcześnie o konfesyjności tych zajęć spotyka się często z zarzutem nietolerancji czy też powrotu do „kościelnej indoktrynacji” na gruncie powszechnego systemu edukacji. Płytko rozumiany ekumenizm połączony często z religijną ignorancją, subiektywizmem i relatywizmem prowadzą do zaniku poczucia odrębności wyznaniowej, do zobojętnienia wobec istotnych różnic wyznaniowych. W artykule zostały przypomniane istotne kwestie związane z dylematem konfesyjności szkolnego nauczania religii w Niemczech, a więc rozumienie słowa „konfesyjność” oraz jego historyczne, prawne i praktyczne odniesienia. Warto przypominać, że nie ma chrześcijaństwa ogólnego (akonfesyjnego), a wychowanie konfesyjne jest zgodne z prawami przysługującymi zarówno rodzicom, jak i dzieciom.

Słowa kluczowe: katecheza, szkolne nauczanie religii, konfesyjność, Kościół katolicki, Niemcy.

Z punktu widzenia wychowania religijnego zagadnienie konfesyjności jest bardzo istotne. W opublikowanym w 1997 r. przez Kongregację ds. Duchowieństwa *Dyrektorium ogólnym o katechizacji* kwestia ta została postawiona wyraźnie. Dokument wspomina o różnych formach, jakie w poszczególnych krajach na mocy porozumień między państwem i Kościołem przybrało nauczanie religii. W sposób jednoznaczny i niepodważalny wymienia konfesyjność jako konieczny warunek w nauczaniu religii: „Charakter wyznaniowy nauczania religii w szkole, prowadzonego przez Kościół zgodnie ze sposobami i formami ustalonymi w poszczególnych krajach, jest więc nieodzowną gwarancją daną rodzinom i uczniom, którzy wybierają takie nauczanie”¹. Cytując słowa Jana Pawła II, *Dyrektorium* przypomina granice eklezjalnego nauczania religii, a także wskazuje na motywy takiego nauczania: „Uczniowie mają prawo do prawdziwego i pewnego uczenia się religii, do której przynależą. To ich prawo do głębszego poznania osoby Chrystusa i całości przekazanego przez Niego orędzia zbawczego nie może być pomniejszane”².

Współcześnie niewielu Niemców zajmuje problem różnic wyznaniowych pomiędzy chrześcijanami, choć ciągle wielu z nich identyfikuje się z chrześcijaństwem, z jego zwyczajami czy przykazaniami. Tymczasem nie istnieje „ogólne chrześcijaństwo”. Trudno jest zdefiniować chrześcijanina bez odwołania się do konkretnych wspólnot, a te związane są z określoną opcją wyznaniową³. Wychowanie religijne opiera się na konfesyjności, na konkretnym odniesieniu do wspólnoty wierzących, zarówno w znaczeniu osobowym (świadeństwo nauczyciela wiary), jak i materialnym (przekaz konfesyjnie określonych treści). Nie dla wszystkich jest to takie oczywiste. Niektórzy uważają, że w pluralistycznie zo-

¹ KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Watykan 1997, nr 74.

² JAN PAWEŁ II, *Przemówienie do uczestników Sympozjum zorganizowanego przez Radę Konferencji Episkopatu Europy na temat nauczania religii katolickiej w szkole publicznej (15 kwietnia 1991)*, w: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II 14 (1991) 1*, 780–781.

³ Por. H. FOX, *Kompendium Didaktik Katholische Religion*, München 1986, 36nn.

rientowanej „szkole dla wszystkich” nie może mieć miejsca podział wyznaniowy. Mówienie wspólnie o konfesyjności tych zajęć spotyka się często z zarzutem nietolerancji czy też powrotu do „kościelnej indoktrynacji” na gruncie powszechnego systemu edukacji. Co więcej, problem konfesyjności to nie tylko kwestia chrześcijaństwa, lecz także obecności w Europie Zachodniej coraz liczniejszej grupy niechrześcijan, przede wszystkim rosnącej liczby imigrantów. Niektórzy z nich, żyjąc na specyficznej granicy kultur, religii i języków, chcieliby (np. w ramach szkolnego nauczania) poznać tradycje religijne kraju, w którym żyją. Z perspektywy multireligijnej zasada konfesyjności w nauczaniu religii coraz częściej bywa podważana bądź interpretowana w zbyt szerokim sensie⁴.

Niełatwa dyskusja na temat konfesyjności szkolnej lekcji religii ma swoją długą historię. Była i jest podejmowana przez licznych specjalistów. Temat jest trudny tak ze względu na skomplikowane aspekty teoretyczne, jak i praktyczne. Często problem konfesyjności bywa niewłaściwie rozwiązywany przez powierzchownie rozumiany ekumenizm. W Niemczech myślenie ekumeniczne rozszerza się na obszar konkretnych działań i sami niemieccy teolodzy przyznają, że praktyka ekumeniczna zwłaszcza na poziomie współpracy konkretnych parafii katolickich i protestanckich posunęła się tak daleko, że nie tylko wyprzedziła o wiele lat dokumenty ekumeniczne, lecz w poszczególnych przypadkach zatarła jakiegokolwiek granice wyznaniowe. Są tacy, których nie dziwi już katolicka Msza św. w miejsce ewangelickiej Liturgii Słowa, wspólne nabożeństwa z kanonami z Taizé, różaniec zastępowany biblijną prelekcją. Płytko rozumiany ekumenizm połączony często z religijną ignorancją, subiektywizmem i relatywizmem prowadzi do zaniku poczucia odrębności wyznaniowej, do zobojętnienia wobec istotnych skądinąd różnic wyznaniowych⁵. W obecnym tekście zostaną przypomniane istotne kwestie związane z dylematem konfesyjności szkolnego nauczania religii w Niemczech, a więc rozumienie słowa „konfesyjność” oraz jego historyczne, prawne i praktyczne odniesienia.

1. Etymologiczne znaczenie konfesyjności i jej historyczne uwarunkowania

Rozważając problematykę związaną z konfesyjnością szkolnego nauczania religii, warto przypomnieć istotne rozróżnienie między „konfesyjnością” a „konfesjonalizmem”. Etymologicznie słowo „konfesja” pochodzi od *confessio* (łac. wyznanie, przyznanie). Łaciński rdzeń zachował się także w wyrazie niemiec-

⁴ Por. U. HEMEL, *Quando stato e chiesa collaborano nella scuola di tutti: la situazione dell'insegnamento religioso nella Repubblica Federale Tedesca*, „Religione e scuola” 13 (1984–1985) z. 7, 309.

⁵ Por. R. CHALUPNIAK, *Konfesyjność nauczania religii. Zarys problematyki*, „Paedagogia Christiana” 3 (2000) nr 2 (6), 32.

kim (*Konfession*). Czasownikowa forma oznacza „przyznać się”, „wyznać”. Jako przymiotnik słowo „konfesyjny” oznacza „wyznaniowy”, „złączony z określonym wyznaniem”. Słowo *confessio* w języku niemieckim nie jest ściśle powiązane z wyrazem *Konfession*. Bliższe jest z pewnością określenie *Bekennntnis* jako „wyznanie”, „oświadczenie się”, „opowiedzenie za”. W dzisiejszym języku niemieckim wyrażenie *Konfession* określa nie tyle biblijno-teologiczne zadeklarowanie się za wiarą chrześcijańską, co raczej przyznanie się do określonego Kościoła chrześcijańskiego⁶. Jednakże niewłaściwe byłoby sprowadzenie znaczenia słowa *Konfession* wyłącznie do jego jurydycznych treści (tym bardziej tych z czasów Reformacji i Kontrreformacji). Historycznie, psychologicznie i socjologicznie, a także w najgłębszym swym ontologicznym wymiarze⁷, mówiąc o konfesji czy konfesyjności, trzeba odwołać się do wyznania wiary nie tylko w znaczeniu ogólnego przyznania się do chrześcijaństwa, ale w postaci opowiedzenia się za konkretną jego postać, chrześcijaństwa związanego z określoną wspólnotą wiary⁸. W drugiej połowie XX w. wielu teologów domagało się odejścia od „konfesjonalizmu”, czyli zamknięcia się na inne wyznania („zburzenia bastionów”, niem. *Schleifung der Bastionen* – H. Urs von Balthasar), tworząc w ten sposób podstawy pod międzywyznaniowy dialog. Znamienne jest przejście z teologii kontrowersji (*Kontroverstheologie*) do teologii ekumenicznej (*Ökumenische Theologie*)⁹. W ten sposób słowo „konfesyjność” związało się z podwójnym znaczeniem: z jednej strony, negatywnie, można było ją określić jako „konfesjonalizm”, czyli chęć dominacji danego wyznania i wynikające z takiej postawy zamknięcie na wartości reprezentowane przez inne wyznania; z drugiej strony konfesyjność posiadała swe znaczenie pozytywne, określające szacunek dla światopoglądowego zróżnicowania przy odnajdywaniu i pogłębianiu wartości związanych z własnym wyznaniem¹⁰. W Niemczech problem konfesyjności wiąże się z istnieniem dwóch silnych odłamów chrześcijaństwa, które na mocy ustaleń jurydycznych posiadają prawo wychowania młodych pokoleń w wyznawanej przez siebie wierze. Powszechna jest akceptacja konfesyjności jako otwarcia na innych, przy zachowaniu własnej specyfiki.

⁶ Por. H. V. MALLINCRODT, *Konfessioneller Religionsunterricht in der Schule. Anmerkungen zur Synodenvorlage „Der Religionsunterricht in der Schule“*, KB 98 (1973), 570–571.

⁷ Por. F. ROTH, *Spektrum des Religionsunterrichts: Konfessioneller Religionsunterricht*, ChPB 87 (1974) nr 6, 250–251.

⁸ W. BARTHOLOMÄUS, *Einführung in die Religionspädagogik*, München 1982, 186–191.

⁹ Por. R. PADBERG, *Entkonfessionalisierung des Religionsunterrichts. Zur Frage des Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen*, Paderborn 1973, 15–17.

¹⁰ Por. R. CHAŁUPNIAK, *Konfesyjność nauczania religii*, 34–35.

Chcąc zgłębić znaczenie konfesyjności religijnego nauczania w szkole, warto odwołać się do pewnych wydarzeń historycznych¹¹. W Niemczech o szkolnym nauczaniu religii mówi się od XVI w., czyli od czasu wprowadzenia programów i podręczników szkolnych. Jako przedmiot szkolny lekcja religii ma swój początek w czasach Reformacji¹² i zawsze związana była z konkretnym wyznaniem¹³. Zgodnie z zasadą *cuius regio, eius religio* poszczególne wyznania posiadały na danym terenie „monopol szkolny” związany z określonym nauczaniem religijnym. Ówczesne katechizmy powstawały na potrzeby religijnej edukacji określonych wyznań. Lekcja religii była nie tylko uznana jako odrębny przedmiot szkolny, lecz także wiązała się z określoną konfesją, wyraźnie oddzielając się od innych. Zasadniczym celem szkolnego wychowania była „prawowierna” wiara zgodna z doktryną danej wspólnoty religijnej. Pierwsze próby „odkonfesyjnienia” lekcji religii miały miejsce w okresie Oświecenia i związane były z upaństwowieniem szkół. Tzw. „Filantropii” (np. Johann Bernhard Basedow, Joachim Heinrich Campe, Christian Gotthilf Salzmann, Friedrich Eberhard von Rochow) chcieli ograniczyć wpływ Kościoła na szkoły publiczne. Treścią lekcji religii nie miały być odąd chrześcijańskie prawdy wiary, nauka i ryty Kościoła, ale religia naturalna (*natürliche Religion*) i moralność oparta na rozumie (*vernünftige Sittlichkeit*). Jako propozycję pierwszej opracowanej „ponadwyznaniowej” lekcji religii (*überkonfessioneller Religionsunterricht*) podaje się wydaną w 1786 r. książkę Johanna Geорга Federa *Über den Unterricht verschiedener Religionsgenossen in gemeinschaftlichen Schulen*¹⁴. Zamiary racjonalistów nie zdobyły jednak popularności, skutkiem czego w szkołach publicznych pozostały konfesyjne lekcje religii. W Prusach sąd tego kraju (*Allgemeine Landrecht*) w 1794 r. wprowadził powszechny obowiązek szkolnictwa razem z konfesyjną organizacją nauczania religii. Wychowanie religijne w szkole pozostało w dalszym ciągu sprawą określonego Kościoła. W mocno podzielonym wyznaniowo regionie Herzogtum Nassau w 1817 r. przy wprowadzaniu *Simultanschulen* przez edykt szkolny utworzono „ponadwyznaniowe” nauczanie religii obok w dalszym ciągu istniejących lekcji konfesyjnych. Ten model nie utrzymał się długo i został w 1846 r. zaniechany¹⁵. Podobne próby podejmowali jednak inni, np. w 1830 r. w Berlinie na pewien czas wprowadzono międzykonfesyjną lekcję religii (*interkonfessioneller Unterricht*). W 1848 r. F.A.W. Diesterweg w swych wykładach

¹¹ POŁ. J. HOFMEIER, *Kleine Fachdidaktik Katholische Religion*, München 1984², 45; C. ROGOWSKI, *Koncepcje katechetyczne po Soborze Watykańskim II*, Lublin 1997, 29.

¹² W. LANGER, *Konfessioneller Religionsunterricht*, w: D. ZILLESSEN (red.), *Religionspädagogisches Werkbuch*, Frankfurt – Berlin – München 1972, 15.

¹³ H. FOX, *Kompendium*, 37.

¹⁴ *Tamże*, 38.

¹⁵ *Tamże*.

opowiedział się za lekcją bikonfesyjną (*bikonfessioneler Unterricht*), w której różnice wyznaniowe miały być tolerowane¹⁶. Wszystkie tego typu wystąpienia nie zyskały wielu zwolenników, w związku z czym od połowy XIX w. do lat 60. XX w. (poza nielicznymi wyjątkami) zasada konfesyjności w nauczaniu religii była ściśle przestrzegana¹⁷. Lekcja religii była – zarówno w szkołach niekonfesyjnych, jak i kościelnych – katolicka albo ewangelicka.

W latach Soboru Watykańskiego II i bezpośrednio po nim w Niemczech na nowo rozgorzała dyskusja na temat miejsca religii w szkole publicznej. Spierało się o naturę i cele religijnego nauczania. Ówczesną sytuację dość stanowczo określano jako kryzysową, często powołując się na rozpowszechnione w tym czasie wyniki badań empirycznych. Propozycje zmian płynęły zarówno ze strony pedagogów ewangelickich, jak i katolickich. Wielu z nich opowiadało się za rozdzieleniem lekcji religii od katechezy eklezjalnej i pozbawienia szkolnych zajęć wymiaru konfesyjnego.

2. Konfesyjność szkolnej lekcji religii gwarantowana w niemieckiej Konstytucji i potwierdzona kościelnym prawodawstwem

Według Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec: „Lekcja religii jest w szkołach publicznych, z wyjątkiem szkół bezwyznaniowych, zwyczajnym przedmiotem szkolnym. Nie ograniczając państwowego prawa nadzoru, zajęcia te prowadzone są zgodnie z podstawowymi zasadami określonych wspólnot religijnych. Żaden nauczyciel nie może być przymuszony do prowadzenia lekcji religii wbrew własnej woli”¹⁸. W tym podstawowym dokumencie nie pojawiło się wprost słowo „konfesyjność”. Prawodawcy określili jedynie, iż nauczanie religii w szkole powinno dokonywać się według podstawowych założeń określonych wspólnot religijnych, czyli np. w przypadku religii katolickiej – według założeń Kościoła katolickiego. Lekcje religii powinny być prowadzone konfesyjnie, co oznacza, że nie chodzi tylko o informacje o danym wyznaniu, lecz o przekaz jego podstawowych prawd w sposób prawdziwy i zobowiązujący. Do tak rozumianej lekcji religii odpowiedzialność za treść mogą podjąć wyłącznie określone

¹⁶ R. MOKROSCH, *Thesen zur zukünftigen Gestalt des Religionsunterrichts*, „Religionspädagogische Beiträge” 42 (1999), 131–134.

¹⁷ Por. R. CHAŁUPNIAK, *Konfesyjność nauczania religii*, 38–39; TENZE, *Między katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945–2000*, Opole 2005, 35–36.

¹⁸ Por. art. 7 pkt 3: *Der Religionsunterricht ist in den öffentlichen Schulen mit Ausnahme der bekenntnisfreien Schulen ordentliches Lehrfach. Unbeschadet des staatlichen Aufsichtsrechts wird der Religionsunterricht in Übereinstimmung mit den Grundsätzen der Religionsgemeinschaften erteilt. Kein Lehrer darf gegen seinen Willen verpflichtet werden, Religionsunterricht zu erteilen.*

wspólnoty religijne. Państwo może jedynie wówczas zaakceptować konkretny program nauczania religii, jeżeli wcześniej zaaprobowała go określona wspólnota religijna¹⁹.

W niemieckiej Konstytucji, w aktach prawnych krajów związkowych, w przepisach szkolnych, w umowach pomiędzy poszczególnymi landami i Kościołami (konkordaty), a także w dokumentach kościelnych nauczanie religii w Niemczech określone zostało jako konfesyjne. Oznacza to, że biorący w niej udział (nauczyciele i uczniowie) powinni przynależeć do jednego wyznania, a także że plany nauczania (cele, treści) powinny być zgodne z nauczaniem danej wspólnoty religijnej i tworzone przy jej aktywnej współpracy²⁰. Prawnicy niemieccy dostrzegali pod względem organizacyjnym i dydaktycznym możliwość prowadzenia nauczania religii wyłącznie w formie konfesyjnej. Sytuacja szkolno-polityczna oceniona została w ten sposób, że odkonfesyjnienie lekcji religii prowadziłoby wprost do wykluczenia jej poza przedmioty szkolne i dalsza współpraca na tym polu Kościołów i państwa byłaby niemożliwa. Podobnie oceniali sytuację przedstawiciele kościelni, twierdząc, że konfesyjność lekcji religii jest jej cechą podstawową²¹. „Chrześcijańska wiara przeżywana jest w konkretnym Kościele, nauczanie religii zasadniczo musi opierać się o konfesyjność, czyli być odrębnie prowadzona dla uczniów i uczennic katolików i protestantów”²².

Jak podkreślali autorzy sprawozdania z 2002 r., dotyczącego szkolnego nauczania religii katolickiej, odniesienie wychowania religijnego do Kościoła, jego prawd wiary i moralności jest dla tych zajęć konstytutywne. Z tego powodu szkolne nauczanie religii katolickiej wyraźnie określone jest jako konfesyjne. Ma być wprowadzeniem w kościelną tradycję i wspólnotę. Dlatego też konieczne jest – jak podkreślają autorzy – powiązanie tych zajęć ze środowiskami, gdzie wiara jest przeżywana (z parafią, wspólnotami zakonnymi, działalnością charytatywną Kościoła)²³. Podobnie niemieccy prawnicy dostrzegali pod względem organizacyjnym i dydaktycznym możliwość prowadzenia nauczania religii wyłącznie w formie konfesyjnej. Sytuacja szkolno-polityczna oceniona została w ten sposób, że odkonfesyjnienie lekcji religii prowadziłoby wprost do wykluczenia jej poza przedmioty szkolne i dalsza współpraca na tym polu Kościołów i pań-

¹⁹ Por. B. PIEROTH, *Die verfassungsrechtliche Zulässigkeit einer Öffnung des Religionsunterrichts*, w: R. GÖLLNER, B. TROCHOLEPCZY (red.), *Religion in der Schule? Projekte – Programme – Perspektiven*, Freiburg 1995, 222–237; por. R. CHALUPNIAK, *Między katechezą a religioznawstwem*, 352.

²⁰ H. FOX, *Kompendium*, 39.

²¹ *Tamże*.

²² *Erklärung der Deutschen Bischofskonferenz zu Fragen des katholischen Religionsunterrichts in der Schule* z 3 stycznia 1970; por. H. FOX, *Kompendium*, 39.

²³ Por. SEKRETARIAT DER STÄNDIGEN KONFERENZ DER KULTUSMINISTER DER LÄNDER IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND (red.), *Zur Situation des Katholischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 2002, 19.

stwa byłaby niemożliwa. Podobnie oceniali sytuację przedstawiciele kościołni, twierdząc, że konfesyjność lekcji religii jest jej cechą podstawową²⁴.

Biskupi niemieccy wielokrotnie wypowiadali się na temat konfesyjności szkolnych lekcji religii. Już w 1970 r. podkreślali, że „chrześcijańska wiara przeżywana jest w konkretnym Kościele, nauczanie religii zasadniczo musi opierać się o konfesyjność, czyli być odrębnie prowadzone dla uczniów i uczennic katolików i protestantów”²⁵. Na Synodzie w 1974 r. biskupi niemieccy w dokumencie *Lekcja religii w szkole (Der Religionsunterricht in der Schule)* odwołali się do „dydaktycznego” trójkąta: nauczyciel – treść – uczeń²⁶. Zdaniem H. Focha, koniecznym następstwem jest podważenie homogeniczno-konfesyjnej triady (*konfessionelle Homogenität der Trias*), gdyż wyznaniowa lekcja religii wymaga konfesyjnego powiązania nauczyciela, całej treści i wszystkich uczniów. Według dokumentu synodalnego: „Do konfesyjności należy orientacja treści, nauczycieli i w zasadzie także uczniów na jednym wyznaniu” (*Zur Konfessionalität gehört die Orientierung von Lehre, Lehrern und in der Regel auch der Schüler am gleichen Bekenntnis* – nr 3.4). A wcześniej jeszcze: „W lekcji religii w szkole publicznej nauczyciel, treść i w zasadzie także uczniowie powinni przynależeć do jednego wyznania” (*Im Religionsunterricht der öffentlichen Schule (sollen) Lehrer, Lehre und in der Regel auch die Schüler in einer Konfession beheimetet sein* – nr 2.7.4). Innymi słowy, jak komentował H. Fox, dla Synodu konfesyjna jedność uczniów nie była nieodzowna. Była wprawdzie „w zasadzie” oczekiwana, ale było także możliwe, że uczniowie niekatolicy nie byliby wykluczani z katolicko-wyznaniowej lekcji religii. W ten sposób wszyscy (wierzący, poszukujący, niewierzący) stali się potencjalnymi odbiorcami szkolnego nauczania religii. Konfesyjność została ukazana jako coś więcej niż tylko przynależność do danego Kościoła na podstawie przyjętego w nim chrztu²⁷.

Znaczenie konfesyjności szkolnej lekcji religii podkreślono w tekście *Die bildende Kraft des Religionsunterrichts. Zur Konfessionalität des katholischen Religionsunterrichts* z 1996 r. Powstanie dokumentu łączyło się z opublikowaniem przez *Evangelische Kirche in Deutschland* (EKD) wskazań pt. *Identität und Verständigung* z 1994 r. oraz dyskusją wokół wprowadzenia do szkoły w Brandenburgii nowego przedmiotu religioznawczego – LER²⁸. Doceniając dotych-

²⁴ H. FOX, *Kompendium*, 39.

²⁵ DEUTSCHE BISCHOFSKONFERENZ, *Bischöfliche Erklärung zum Religionsunterricht* (3.01.1970); por. H. FOX, *Kompendium*, 39.

²⁶ *Der Religionsunterricht in der Schule. Ein Beschluß*, w: *Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. Offizielle Gesamtausgabe*, t. I, Freiburg 1978, 123–152.

²⁷ H. FOX, *Kompendium*, 41.

²⁸ POR. K. LEHMANN, *Vorwort*, w: SEKRETARIAT DER DBK (red.), *Die bildende Kraft des Religionsunterrichts. Zur Konfessionalität des katholischen Religionsunterrichts* (dalej: BKR), Bonn 1996, 5–8.

czasowe wysiłki ekumeniczne i współpracę między przedstawicielami różnych wyznań, biskupi ponownie przypomnieli, że ekumenizm należy rozumieć jako postępujące i zgodne, wzajemne odnoszenie się do siebie różnych wyznań przy zachowaniu kościelnej tożsamości, a nie jako ich „stopienie się” (*Ökumene ist bei Wahrung der kirchlichen Identität als wachsend friedliche, wechselseitige Beziehung zu verstehen, nicht als Verschmelzung unterschiedlicher Konfessionen*)²⁹. Biskupi przypominali, że zadaniem tych zajęć jest m.in. zrozumienie innych, co możliwe jest tylko wówczas, kiedy zostaje zachowany ich konfesyjny charakter przy jednoczesnym ekumenicznym otwarciu (*in ökumenischer Offenheit*). Myśląc o kształcie tych lekcji, przewidywali okazyjne i wzajemne zaproszenia oraz dyskusje z przedstawicielami innych religii i wyznań. Tylko w taki sposób różnice nie miały być zatarte, lecz dostrzeżone i zaakceptowane. Równocześnie takie podejście miało być okazją do przezwyciężenia stereotypów i unikania konfliktów. Zdaniem biskupów, nie powinno być problemem dzielenie klasy na różne konfesyjne grupy podczas osobno prowadzonych lekcji religii, gdyż taka praktyka stosowana jest także w odniesieniu do innych szkolnych przedmiotów, np. lekcji języków obcych. Biskupi podkreślali, że gdyby lekcja religii miała być jedna dla wszystkich, wówczas nie wiadomo by było, kto jest odpowiedzialny za treść takich zajęć – czy państwo, które określiło się jako neutralne światopoglądowo, czy też wszystkie wspólnoty religijne, którym byłoby trudno dojść do określonego konsensusu (jako przykład podano różnice w definicji „religii” występujące między islamem i chrześcijaństwem)³⁰. Biskupi podjęli także argument przeciwników konfesyjnej lekcji religii, według którego coraz mniej uczniów posiada odniesienie do Kościoła. Biskupi odpowiadali, że właśnie w takiej sytuacji wymaga się od neutralnie określonego państwa, by umożliwiło uczniom konfesyjną edukację religijną, a także by takie zajęcia były otwarte na uczniów niezwiązanych z żadnym wyznaniem i religią, którzy jednak chcieliby poznać odpowiedzi wynikające z wiary na podstawowe pytania dotyczące życia. W ten sposób lekcja religii wnosi własny wkład w ogólną edukację. Biskupi potwierdzili, że także uczniowie innych wyznań i religii (np. Kościół prawosławny, judaizm czy islam) mają prawo do edukacji religijnej w niemieckiej szkole publicznej³¹. W dokumencie *Die bildende Kraft des Religionsunterrichts* cały piąty rozdział poświęcono zagadnieniu konfesyjności szkolnej lekcji religii, ukazując, że nie chodzi tu o jakieś zacieśnione myślenie na temat własnego wyznania (*Konfessionalismus*), lecz o pozytywne określenie się i przyznanie do wyznawanej wiary³².

²⁹ Por. BKR – *Eine Einladung*.

³⁰ Por. BKR 1.3.

³¹ Por. BKR 1.3.

³² Por. BKR 5.1.

Z zagadnieniem tym łączy się także ekumenizm. Biskupi odwołali się do Soboru Watykańskiego II oraz do inicjatyw Jana Pawła II i jego encykliki *Ut unum sint* z 1995 r., podkreślając, iż współcześnie ekumenizm musi cechować nie tylko modlitwa i dialog, lecz także praktyczna współpraca (np. wspólnie opracowane zbiory modlitw i pieśni). W różnych ekumenicznych dyskusjach słowo „konfesja” nabrało ponownie innego brzmienia – nie jako izolacja czy odcięcie się od innych, ale jako „otwarta na rozmowy tożsamość” (*gesprächsfähige Identität*). Podobnie termin „konfesyjność” nie oznacza w pierwszym rzędzie teologicznych różnic i kontrowersji. W świetle Biblii i ojców Kościoła do wyznania należy cały splot odniesień do wiary, jak np.: przykład życia wiary, sakramenty czy katecheza. Takie konkretne usytuowanie w życiu (*Sitz im Leben*) jest czymś konstytutywnym dla określonego wyznania. Chodzi o konkretne przeżywane i przekazywane świadectwo wiary Kościoła³³. W kolejnym punkcie dokumentu biskupi odwołali się do uchwały synodalnej i przypomnieli, że istotnymi faktoremami określającymi konfesyjność jest triada: nauczyciel – treść – uczniowie. W podobnym duchu wypowiedzieli się wcześniej przedstawiciele EKD w dokumencie *Identität und Verständigung*³⁴. Biskupi chcieli równocześnie zachęcić do różnego rodzaju współpracy podczas lekcji religii oraz do modyfikacji zasady konfesyjności w poszczególnych sytuacjach, jednak bez szkody dla tych zajęć³⁵. Biskupi zobowiązali nauczycieli religii do reprezentowania tego, czego uczą. Uczniowie bowiem mają prawo do jasnego i niedwuznacznego świadectwa życia ze strony nauczyciela, a nie tylko samej informacji na temat wiary i religii³⁶. Odnośnie do konfesyjności uczniów biorących udział w lekcji religii, biskupi podkreślili w pierw ich prawo do religijnej formacji oraz do poznania wiary Kościoła, w którym zostali ochrzczeni. Lekcja religii katolickiej powinna także tworzyć dla katolików okazję do odnalezienia się w Kościele, tym bardziej, jeśli pozbawieni byli wcześniej możliwości kościelnej socjalizacji. Biskupi podkreślili, że punktem wyjścia dla szkolnego nauczania religii powinna być określona sytuacja uczniów. Powoli i ostrożnie mają być wprowadzani w praktykę chrześcijańskiego życia. Także rodzice muszą liczyć się z tym, że lekcja religii powinna być prowadzona zgodnie z zasadami Kościoła³⁷.

Biskupi niemieccy i przedstawiciele Kościołów ewangelickich w 1998 r. wydali wspólny dokument *Zur Kooperation von Evangelischem und Katholischem*

³³ Por. BKR 5.2.

³⁴ KIRCHENAMT DER EKD, *Identität und Verständigung. Standort und Perspektiven des Religionsunterrichts in der Pluralität. Eine Denkschrift der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Gütersloh 1994.

³⁵ BKR 5.3.

³⁶ Por. BKR 5.3.1. Por. także rozdz. II, par. 4: Status i rola nauczyciela religii.

³⁷ Por. BKR 5.3.2. Por. R. CHAŁUPNIAK, *Między katechezą a religioznawstwem*, 356–361.

Religionsunterricht, w którym podkreślono znaczenie konfesyjności tych zajęć, a także zgodność do tego, że lekcja religii powinna być prowadzona w duchu ekumenicznym (*in ökumenischem Geist*), dostrzegając możliwości takiej współpracy, ale też i jej granice³⁸. Zaproponowano konkretne formy takiej współpracy na terenie szkoły (spotkania dla rodziców, wykorzystanie podręczników i pomocy dydaktycznych w przeprowadzeniu określonych tematów, współpraca podczas konferencji pedagogicznych, zaproszenia nauczycieli religii innych wyznań do poprowadzenia konkretnych zajęć, czasowe nauczanie w zespole nauczycieli różnych wyznań, wspólne uczniowskie projekty, zaproszenia duchownych różnych wyznań, współpraca w szkolnym duszpasterstwie, wspólne przygotowanie szkolnych i kościelnych świąt, dobrowolna i dodatkowa współpraca konfesyjnych zespołów) w zakresie przygotowania programów i pomocy dydaktycznych oraz w kształceniu nauczycieli religii³⁹.

W 2001 r. kard. K. Lehmann stwierdził, że istotną szansą dla lekcji religii jest przekaz duchowej i etycznej siły chrześcijańskiej wiary (*die spirituelle und ethische Kraft des christlichen Glaubens*), co odróżnia te zajęcia od religioznawstwa, etyki czy innych, podobnych lekcji. Ponieważ przekazywane podczas szkolnego nauczania religii katolickiej wartości nie są abstrakcją, ale zakorzenione są i przeżywane w określonej wspólnotcie, jaką jest Kościół, dlatego lekcja religii musi pozostać kościelna i przez to konfesyjna. Żywy przekaz wartości potrzebuje takiej wspólnoty wiary. Ekumenizm przy tym nie jest czymś dodatkowym, lecz łączy się istotowo z każdą lekcją religii w duchu chrześcijańskiej wiary. Poszczególne formy ekumenicznej współpracy, w zależności od możliwości szkoły, są możliwe i potrzebne. Nie uprawomocnia to jednak do wprowadzania ekumenicznej lekcji religii, możliwej dopiero w sytuacji jedności między chrześcijanami różnych wyznań. Wprowadzenie w wartości religijne wymaga współpracy różnych środowisk (rodziny, przedszkoli, duszpasterstwa młodzieży, katechezy parafialnej, duszpasterstwa szkolnego i parafialnego), ma łączyć się z praktycznym wprowadzeniem w chrześcijaństwo, z wykorzystaniem elementów przeżyciowych, różnych opowiadań i świadectw wiary⁴⁰.

Na podstawie przytoczonych wypowiedzi z niemieckich dokumentów państwowych i kościelnych wyraźnie można dostrzec, iż zagadnienie konfesyjności posiadało dla proponowanej koncepcji szkolnego nauczania religii znaczenie

³⁸ DBK UND EKD, *Zur Kooperation von Evangelischem und Katholischem Religionsunterricht*, Bonn – Hannover 1998, pkt I.2.

³⁹ *Tamże*, pkt II.

⁴⁰ Por. K. LEHMANN, *Anerkennung des Anderen – Fremdes verstehen – Bereitschaft zum Dialog. Werteerziehung in der multikulturellen Gesellschaft*, w: A. BAITKE, TH. FITZNER, R. ISAK, U. LOCHMANN (red.), *Schulentwicklung – Religion – Religionsunterricht. Profil und Chance von Religion in der Schule der Zukunft*, Freiburg – Basel – Wien 2002, 34–35.

kluczowe. Nauczanie religii w Niemczech zostało określone jako konfesyjne, co oznaczało, że nauczyciele (i przekazywane treści) ściśle powinni być powiązani z określonym wyznaniem. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że dokumenty wprowadziły możliwość uczestnictwa w tych zajęciach uczniów, którzy niekoniecznie musieli identyfikować się z Kościołem katolickim.

3. Perspektywy szkolnego nauczania religii w Niemczech

W jaką stronę zmierza przyszłość szkolnego nauczania religii? Czy jest przyszłość dla konfesyjnej lekcji religii?⁴¹ Te pytania wielokrotnie pojawiały się w niemieckich publikacjach. Historycznie można wskazać model ściśle konfesyjnego podejścia, można mówić o utożsamieniu lekcji religii z katechazą Kościoła katolickiego. W obecnej sytuacji, choć w niektórych krajach ten model jeszcze obowiązuje, w Niemczech został on podważony. „Katolickość” rozumiano jako coraz większą otwartość na inne wyznania i religie. Konfesyjność religijnego nauczania kwestionowano przy założeniu, że lekcja religii pełni przede wszystkim funkcję informacyjną (nie misyjną czy ewangelizacyjną) i jako taka jest również „służbą na rzecz niewierzących”. Coraz częściej mówiono o interkonfesyjności nauczania lekcji religii i to w różnych znaczeniach.

E. Feifel w 1992 r. wskazywał przypuszczalny kierunek rozwoju lekcji religii otwierającej się na innych: od lekcji religii konfesyjnej przez ponadkonfesyjną i ponadreligijną do zajęć multikulturowych⁴². Jak zauważył E. Nordhofen – przewodniczący Centrali ds. Kształcenia przy Konferencji Episkopatu Niemiec – przyszłość tych zajęć wiąże się z multikulturowością i multireligijnością. Postulowane wciąż na nowo otwarcie, większa tolerancja czy mocniejszy nacisk na ekumenizm sprawiają, że kształtuje się coraz wyraźniej nowa koncepcja „szkolnej religii” (*Schulreligion*) o charakterze ponadkonfesyjnym. W opinii Nordhofena taka lekcja religioznawcza (*Religionskunde*) nie będzie już przekazywaniem określonej prawdy, ale różnych prawd, względnych i tymczasowych, wobec któ-

⁴¹ R. EBNER, *Diesterwegs Forderung nach einem allgemeinen Religionsunterricht. Bedenkenswerte Aspekte bei der heutigen Diskussion um den Religionsunterricht*, „Religionspädagogische Beiträge” (1999) nr 41, 53; por. P. SCHLADOTH, *Katechese und Religionsunterricht. Ansätze und Wege unterschiedlicher Verhältnisbestimmungen heute*, w: F.P. TEBARTZ-VAN ELST (red.), *Katechese im Umbruch. Positionen und Perspektiven*, Freiburg 1998, 52–55.

⁴² E. FEIFEL, *Religiöse Erziehung im Umbruch*, München 1995, 127; TENZE, *Referat im Arbeitskreis „Die Konfessionalität des Religionsunterrichts”*, w: SEKRETARIAT DER DBK (red.), *Religionsunterricht 20 Jahre nach dem Synodenbeschluss*, Bonn 1993, 79–81; TENZE, *Die Konfessionalität des Religionsunterrichts*, „Religionsunterricht an höheren Schulen” 37 (1994), 355–366; S. LEIMGRUBER, *Interreligiöses Lernen*, München 1995; G. RÖDERER, *Ökumenische Kooperation im Religionsunterricht – Chancen für die Zukunft?*, w: W. TZSCHEETZSCH (red.), *Zwischen Exodus und Exil. Religionspädagogik in der Pluralität*, Ostfildern 2000, 95–100; R. SAUER, R. MOKROSCHE, *Ökumene im Religionsunterricht. Glauben lernen im evangelisch-katholischen Dialog*, Gütersloh 1994.

rych każdy uczeń musi sam podjąć osobiste decyzje. Taka lekcja miałaby wiele organizacyjnych zalet. Przede wszystkim mogliby w niej brać udział wszyscy uczniowie, niezależnie od dotychczasowej przynależności religijnej i wyznaniowej. Łatwiejsze byłoby zaplanowanie takiego przedmiotu w siatce zajęć szkolnych. Nie byłoby również konieczności organizowania dodatkowych, alternatywnych zajęć, gdyż lekcja religioznawstwa przekazywałaby również podstawowe informacje na tematy etyczne i światopoglądowe. W społeczeństwie niemieckim przełomu XX i XXI w., w którym spotkały się ze sobą postkomunistyczno-ateistyczne idee dawnej NRD oraz postchrześcijańskie i liberalne poglądy Zachodu, taka koncepcja lekcji religii mogłaby wreszcie liczyć na szerokie poparcie pluralistycznego społeczeństwa⁴³.

O praktycznych implikacjach nowego modelu funkcjonowania lekcji religii wspominała C. Gärtner – przewodnicząca AKRK (*Arbeitsgemeinschaft Katholische Religionspädagogik und Katechetik*) podczas wystąpienia *Refleksja religijno-pedagogiczna w Niemczech na początku XXI wieku – między teorią i praktyką*. Odnosząc się do aktualnych wydarzeń, wspomniała m.in. o sytuacji w Berlinie, gdzie w latach 2006–2009 pod dużym naciskiem opinii publicznej została wprowadzona do szkół etyka, co jednocześnie w znaczny sposób osłabiło pozycję wyznaniowej lekcji religii; o Bremie, gdzie dotychczasowa lekcja historii biblijnej została zastąpiona przez lekcję religii, na której nauczanie ma charakter niekonfesyjny, a raczej religioznawczy czy międzyreligijny; o Północnej Nadrenii-Westfalii, gdzie w 2015 r. z prawa oświatowego zostało wykreślone zdanie o uprzywilejowanej pozycji kultury i tradycji chrześcijańskiej. Profesor z Dortmundu wskazała, że coraz więcej szkół wprowadza jako przedmiot obowiązkowy islamską lekcję religii. Wykształcenie islamskich nauczycieli religii jest finansowo wspierane przez wiele instytucji. Noszenie chust na głowie przez islamskie nauczycielki nie jest już całkowicie zakazane⁴⁴. Jednym z pomysłów rozwiązania swobodnego „kryzysu” konfesyjnej lekcji religii są zajęcia kooperatywne. Przewiduje się grupy uczniów mieszane pod względem wyznania, które byłyby nauczane razem przez okres od roku do trzech lat. Co pół roku byłby zmieniany nauczyciel – raz byłby to nauczyciel katolicki, raz ewangelicki. W szkołach realizujących ten ekumeniczny model zespół nauczycieli wspólnie przygotowywałby program nauczania. Poprzez zmianę nauczycieli byłyby ukazywane różne treści, szczególnie przy tematach kontrowersyjnych – przedstawiane byłyby z różnych

⁴³ E. NORDHOFEN, *Einleitung. Religionsunterricht versus Lebensgestaltung, Ethik, Religionskunde. Der ideenpolitische Hintergrund*, w: K. LEHMANN, (red.), *Religionsunterricht in der offenen Gesellschaft. Ein Symposium im Bonner Wasserwerk*, Stuttgart – Berlin – Köln 1998, 14; por. TENZE, *Plädoyer für einen konfessionellen Religionsunterricht*, KB 123 (1998), 37–43.

⁴⁴ Wystąpienie na Sympozjum Stowarzyszenia Katechetów Polskich w Częstochowie 22.09.2015 r. Por. także: C. GÄRTNER, *Religionsunterricht – ein Auslaufmodell? Begründungen und Grundlagen religiöser Bildung in der Schule*, Paderborn 2015, 163–173.

stron. Uczniowie otrzymaliby również możliwość identyfikacji z nauczycielami własnego wyznania oraz konfrontacji z innym wyznaniem. Kooperatywna lekcja religii pragnie umożliwić autentyczne spotkanie, zarówno uczniów, jak i nauczycieli różnych wyznań. Chce również wzmacniać głębszą świadomość, prowadzić do poznania własnego wyznania, podkreślać jego specyfikę, a przy tym poprzez ukazywanie dwóch perspektyw odnajdywać punkty wspólne⁴⁵. Ta forma lekcji religii została już kilkakrotnie sprawdzona i wykazuje pewien pozytywny wpływ na proces nauczania, jednak nie da się w pełni ustalić różnic w stosunku do oddziaływania konfesyjnej lekcji religii⁴⁶.

Zdaniem C. Gärtner, kooperatywnie ustawiona lekcja religii, która zachowuje swoje konfesyjne zakorzenienie i ukierunkowanie, daje się pogodzić zarówno z zapisami w Konstytucji, jak i ustaleniami poszczególnych wspólnot religijnych. Kooperatywna lekcja religii w swojej obecnej formie ma jednak pewną granicę, obejmuje bowiem jedynie katolickich i ewangelickich uczniów. Możliwe jest jej dalsze rozszerzenie. Niechrześcijańskie religijne i światopoglądowe wspólnoty również oferują wyznaniowo zorientowaną lekcję. Międzyreligijna, kooperatywna lekcja religii, która jest nauczana przez zmieniających się nauczycieli różnych religii, byłaby przygotowywana w międzyreligijnym zespole, mogłaby łączyć mocne strony konfesyjnej lekcji religii, a mianowicie budowanie religijnej tożsamości, refleksję nad własną przynależnością do religii oraz świadectwo nauczyciela, z mocnymi stronami wspólnej lekcji, a mianowicie wspieranie dialogu, zrozumienia i tolerancji. Zrozumienie i kształtowanie własnej tożsamości, większe zakorzenienie i spotkanie stałyby się wówczas biegunami międzyreligijnej, kooperatywnej lekcji religii. Dzięki temu taka lekcja religii byłaby „jedną nogą we własnej religii, a drugą u innych, umożliwiając konieczną równowagę tożsamości religijnej oraz dialogu”⁴⁷.

Wydaje się, że odchodzenie od monokonfesyjnego nauczania religii rozpoczyna proces jej szybkiej dewaluacji. Stawia ją na niebezpiecznej pochylni, która kończy się zredukowaniem wychowania wiary do jakiejś formy informacji o religii, do religioznawstwa czy wręcz lekcji światopoglądowej. Kolejni prze-

⁴⁵ Por. F. SCHWEITZER, A. BIESINGER, *Gemeinsamkeiten stärken – Unterschieden gerecht werden. Erfahrungen und Perspektiven zum konfessionell-kooperativen Religionsunterricht*, Freiburg – Gütersloh 2002, 84.

⁴⁶ Por. H. NOORMANN, U. BECKER, B. TROCHOLEPCZY (red.), *Ökumenisches Arbeitsbuch Religionspädagogik*, Stuttgart 2004²; F. SCHWEITZER I IN., *Dialogischer Religionsunterricht. Analysen und Praxis konfessionell-kooperativen Religionsunterrichts im Jugendalter*, Freiburg 2006; L. KULD, F. SCHWEITZER, W. TZSCHEETZSCH (red.), *Im Religionsunterricht zusammenarbeiten. Evaluation des konfessionell-kooperativen Religionsunterrichts in Baden-Württemberg*, Stuttgart 2009.

⁴⁷ Por. B. UCAR, E. BEGIC, *Begegnungen zwischen christlichen und muslimischen Kindern im Religionsunterricht. Mit dem einen Bein feststehend und dem anderen ausholend*, w: H. SCHMID, W. VERBURG (red.), *Gastfreundschaft. Ein Modell für den konfessionellen Religionsunterricht der Zukunft*, München 2010, 94–100.

ciwnicy konfesyjnej lekcji religii od ponad wieku próbują wykazać jej nieadekwatność we wciąż zmieniających się systemach edukacji. Podkreślają przy tym potrzebę ogólnego wykształcenia ludzkiego, otwarcia na wartości humanistyczne, konieczność działań nastawionych na budowanie jedności i szeroko pojmowanej wspólnoty. Poszukują celów i zasad „dobrego”, ich zdaniem, nauczania religii, które jako „generalne” czy „ogólne” powinno cechować się otwartością na wszystkich (bo w „szkole dla wszystkich”), przygotowaniem do życia w pluralistycznym społeczeństwie, wychowaniem do tolerancji, sprawiedliwości, pokoju, miłości. W ich koncepcji takie ogólne nauczanie religii zakłada szacunek dla wszystkich uczniów i ich przekonań, bazuje na pełnej wolności, przygotowując do wolnego wyboru własnego wyznania. Z kolei zwolennicy konfesyjnej lekcji religii przekonują, że w rzeczywistości nie ma chrześcijaństwa ogólnego (akonfesyjnego). Wychowanie konfesyjne jest zgodne z prawami przysługującymi zarówno rodzicom, jak i dzieciom. W większości przypadków sami rodzice życzą sobie dla swoich dzieci wychowania konfesyjnego. Lekcje „międzyreligijne” (wieloreligijne) prędzej czy później stają się dalekim od życia studium religii i typową ucieczką od wychowania do nauczania.

Bibliografia

- BATTKE A., FITZNER TH., ISAK R., LOCHMANN U. (red.), *Schulentwicklung – Religion – Religionsunterricht. Profil und Chance von Religion in der Schule der Zukunft*, Freiburg – Basel – Wien 2002.
- CHALUPNIAK R., *Konfesyjność nauczania religii. Zarys problematyki*, „Paedagogia Christiana” 3 (2000) nr 2 (6), s. 31–51.
- CHALUPNIAK R., *Między katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945–2000*, Opole 2005.
- DBK UND EKD, *Zur Kooperation von Evangelischem und Katholischem Religionsunterricht*, Bonn – Hannover 1998.
- Der Religionsunterricht in der Schule. Ein Beschluß*, w: *Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. Offizielle Gesamtausgabe*, t. I, Freiburg 1978, s. 123–152.
- FOX H., *Kompendium Didaktik Katholische Religion*, München 1986.
- GÄRTNER C., *Religionsunterricht – ein Auslaufmodell? Begründungen und Grundlagen religiöser Bildung in der Schule*, Paderborn 2015.
- HOFMEIER J., *Kleine Fachdidaktik Katholische Religion*, München 1984².
- KIRCHENAMT DER EKD, *Identität und Verständigung. Standort und Perspektiven des Religionsunterrichts in der Pluralität. Eine Denkschrift der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Gütersloh 1994.

- KULD L., SCHWEITZER F., TZSCHEETZSCH W. (red.), *Im Religionsunterricht zusammenarbeiten. Evaluation des konfessionell-kooperativen Religionsunterrichts in Baden-Württemberg*, Stuttgart 2009.
- LEIMGRUBER S., *Interreligiöses Lernen*, München 1995.
- NOORMANN H., BECKER U., TROCHOLEPCZY B. (red.), *Ökumenisches Arbeitsbuch Religionspädagogik*, Stuttgart 2004².
- NORDHOFEN E., *Plädoyer für einen konfessionellen Religionsunterricht*, KB 123 (1998), s. 37–43.
- PADBERG R., *Entkonfessionalisierung des Religionsunterrichts. Zur Frage des Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen*, Paderborn 1973.
- SAUER R., MOKROSCH R., *Ökumene im Religionsunterricht. Glauben lernen im evangelisch-katholischen Dialog*, Gütersloh 1994.
- SCHWEITZER F., BIESINGER A., *Gemeinsamkeiten stärken – Unterschieden gerecht werden. Erfahrungen und Perspektiven zum konfessionell-kooperativen Religionsunterricht*, Freiburg – Gütersloh 2002.
- SCHWEITZER G. I IN., *Dialogischer Religionsunterricht. Analysen und Praxis konfessionell-kooperativen Religionsunterrichts im Jugendalter*, Freiburg 2006.
- SEKRETARIAT DER DBK (red.), *Die bildende Kraft des Religionsunterrichts. Zur Konfessionalität des katholischen Religionsunterrichts*, Bonn 1996.
- SEKRETARIAT DER STÄNDIGEN KONFERENZ DER KULTUSMINISTER DER LÄNDER IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND (red.), *Zur Situation des Katholischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 2002.
- TZSCHEETZSCH W. (red.), *Zwischen Exodus und Exil. Religionspädagogik in der Pluralität*, Ostfildern 2000.